

КРИТИЧКИ ОГЛЕД О УТВРЂИВАЊУ
ВРЕМЕНА НАСТАНКА ТЕРОРИЗМА
И ЊЕГОВИМ ПРЕТЕЧАМА

Драган Симеуновић
Универзитет у Београду
Факултет политичких наука

Иако у политичкој теорији постоји широк конгломерат претпоставки о времену настанка тероризма, он, као модеран феномен, постоји тек од 19. века. У изучавању тероризма као сложеног облика политичког насиља, посебну збрку у утврђивању узрока, настанка и његовим претечама уносе они који наступају са идеолошких и религијских позиција, а не са научних или стручних. Када је реч о „првим терористима“, праве се обично две врсте грешака. Прва, када се некритички као феномен тероризма наводе историјски примери неке врсте политичког насиља који нису тероризам. Друга, која произилази из прве, када се у претече тероризма сврставају они који нису, понекад, ни по једној карактеристици тероризма његове претече. Посебна пажња је посвећена елаборирању организација – тага, асасина и зилота ради егземпларног објашњења појма тероризма.

Кључне речи: *тероризам, претече тероризма, таги, асасини, зилоти, настанак тероризма.*

О утврђивању настанка тероризма

Појаве у друштву, баш као и у природи, постојале су много пре него што их је човек означио посебним именом. Од надевања имена појавама до њиховог научног одређења и дефинисања пут је дугачак. Многе појаве око нас заправо нису ни дефинисане, нити је у нашој свести прецизно одређен садржај многих појмова. Од рођења нам се, од нашег окружења, импутирају (и стварају) погрешне представе тако што нас то окружење погрешно или недостатно учи о неким стварима и појавама, при томе, оно искривљава или онемогућава нашу представу о садржају њихових појмова.

Сличан случај је и с тероризмом. Шта је све било погрешно означавано према досадашњим дефиниционим достигнућима и критеријуму усаглашености као тероризам сведоче нам, у великој мери, разни „историјати“ тероризма и историјски уводи у књигама о тероризму.

Неразумевање тероризма као феномена може да се уочи код многих аутора, већ при описивању његових такозваних „историјских аспеката“. Обично штури и нетачни искази на ту тему, махом искривљено и преслободно преузети из иностране литературе, што не значи увек и из квалитетне научне литературе, већ на почетку упознавања читалаца са феноменом тероризма замагљују поглед на његову појмовну садржину.

Најгори су, свакако, они покушаји писања на тему тероризма који механички полазе од чињенице да треба „реда ради“ дати некакав историјски увод, у којем се онда некритички наведе неколико случајева политичког насиља који су се десили у давним временима, при томе, обично без обзира на убедљиво објашњење зашто су баш ти случајеви политичког насиља, а не неки други, по својствима исти – означени као тероризам.

У делу литературе о тероризму који се односи на историјски развој тероризма као политичке појаве има и превише нарушавања логичких, а не само методолошких правила у име ургентности и важности тема иза којих се ипак не може све и свашта да се закљони. Услед журбе да се што пре позабаве тако актуелном темом као што је тероризам, многи аутори заборављају да је суштина научне опрезности у чињеници да се не каже оно што не може да се докаже. Уз то, таквом прилазу обично иде и озбиљна методолошка замерка због чињенице што аутори који наводе погрешне примере за „први тероризам“, то чине, углавном, чак и пре него што су тероризам као појаву појмовно одредили, односно дефинисали.

Тако читалац остаје збуњен пред јасним исказима, а слабо аргументованим (или никако) да су први терористи били зилоти или таги, да је први терориста Самсон, Брут или неко трећи. Види се да је у питању неко насиље, али не и зашто су баш ти, а не неки други историјски примери насиља означени као први случајеви тероризма, односно не даје се довољна или валидна аргументација на основу чега би се тај, или неки други пример насиља сматрао тероризмом. Од саме збуњености читалаца, још гора је њихова самоувереност да су стекли озбиљно фундирано сазнање о првим терористима и првим актима тероризма.

На основу таквог, нимало научног поступка прилазу историјској позадини тероризма постиже се мали ефекат или чак потпуно обрнут. Сагледавање историјског развоја неке појаве треба да буде у функцији њеног појашњења и тачнијег појмовног одређења, а никако не сме да доведе до збуњивања пажљивијих читалаца или пак навођења оних површнијих на погрешан пут. У интересу је науке колико и оних који изучавају тероризам да се транспарентно изложи обја-

шњење историјског развоја тероризма, које би на основу критички испитаних навода о „првим терористима“ одредило појавне корене тероризма и његове претече те утврдило настанак тероризма као модерне појаве, чиме би се омогућило и боље разумевање тероризма као савременог политичког феномена.

Посебну збрку (у напоре да се утврде узроци, настанак и прве претече тероризма) уносе они који наступају са идеолошких и религијских позиција, а не са научних или стручних. Њима су тероризам и терориста, пре свега, изрази који су погодни за негативно означавање њихових противника који најчешће немају никакве везе са тероризмом, па на анализе таквих исказа не треба да се троши много времена. Постоје, наравно, и суптилније варијанте када се идеолошки непријатељ не назива терористом, али када се на одређен начин доводи у везу с њим као са нечим веома негативним, чиме се, у крајњем, постиже исти ефекат.

На пример, веома утицајни исламски креационисти објавили су 2006. године *Атлас о настанку света*, у коме се Дарвинова теорија еволуције означава као *корен тероризма*, односно детаљно се објашњава да је Дарвинова теорија еволуције поред расизма, нацизма и комунизма инспирисала и тероризам. Наравно, у истој књизи одмах се тврди и то да „корен тероризма није ни у једној од божанских религија“, чиме се постиже двоструки пропагандни ефекат, односно доктринарни. Тако је Дарвину натурена, са позиције религијског обрачуна са његовом теоријом еволуције, још једна кривица – кривица за настанак тероризма. Но, при навођењу тог примера свакако не треба заборавити да од тог става нису далеко ни неки хришћански креационисти.

С једне стране, када се као *први* терористички акти наводе неки историјски примери насиља који личе на тероризам, а нису тероризам, обично је реч о атентатима или масовним политичким убиствима. Није потребно бавити се посебно научним истраживањем политичког насиља да би се закључило да није сваки атентат тероризам, односно да није свако политичко убиство тероризам.

С друге стране, појмовни садржај тероризма укључује и политичка убиства, односно атентат. Но, та убиства и атентати морају бити у једном ширем појмовном и садржајном склопу да би се могло говорити о тероризму.

Они који наводе убиство Јулија Цезара или убиство неког другог државника као тероризам морају да дају и објашњење које се креће у оквиру садржаја појма тероризам, а не само политичког убиства, односно атентата, иначе појмовно изједначавају атентат с тероризмом, што баш не представља доказ њихове научне „поткованости“. Од много могућих питања која треба да буду у функцији појмовног диференцирања овде је постављено тек неколико, од оних за које се сматра да су битна. Да ли је у случају убиства Јулија Цезара постојала терористичка организација или тек само завера људи који су и сами били у власти – део власти? Да ли је, у наведеном случају, било у питању насиље против власти или је тај случај убиства тек пример (у тим временима) веома распрострањеног начина смене на власти путем убиства? На

основу познатих чињеница може да се укаже да је убиство Јулија Цезара, заправо, државни удар којим је део његовог окружења који је сковао заверу против њега дошао на власт, а не да је у питању тероризам. Једини облик политичког насиља који се може у том догађању јасно да идентификује јесте атентат, али не у склопу тероризма, већ насилне смене власти.

Следећа велика грешка код навођења историјских примера за тероризам настаје услед неразликовања тероризма и терора. Отуда се често насилје власти узима као илустрација постојања тероризма иако је у питању била страховлада, односно терор. Уочљиво је да је код такве грешке често присутна намера оцрњивања противника коришћењем „ружне речи“ као што је тероризам да би се њихови греси што драматичније представили.

Синклер (*Sinclair*) наводи да је насилна смена власти у античко доба заправо била далеко уобичајнија, од ненасилне.¹ Мало је било народа код којих је насилној смени власти било претпостављено смењивање владара на зборовима – као код Јужних Словена, при чему, наравно, не треба да се ствари идеализују. На основу историјских чињеница Немањићи – најуспешнија и најдуготрајнија династија у Срба, бележе у својој породичној хроници убиства и злостављања најближих сродника ради очувања власти или њеног преузимања. Литература о насиљу у античким временима наводи Медеју као митску парадигму за убијање у сфери власти, када убијање чак прелази границе рационалног и тривијалног чина борбе за власт и постаје морбидно ларпурлартистичко делање. У питању није тек убиство из властолубља, нити због баналне освете. У питању је прилаз убиству на креативан начин, скоро уметнички, који ће очарати једног Зевса у тој мери да пожели ту вишеструку убицу владара за своју љубавницу. Очито, у античким временима многе ситуације и активности у сфери политике, па и убиство, могле су бити доживљене као *techné*.

О претечама тероризма

Када је реч о претечама тероризма, ту се праве две врсте грешака. Прва, када се некритички као *примери* тероризма наводе историјски примери неке врсте политичког насиља који нису тероризам, и друга, која произилази из прве, када се у *претече* тероризма сврставају они који нису, чак ни по једној карактеристици тероризма, његове претече. У питању су грешке и у погледу *садржаја* појаве и *актера*. Број таквих грешака у литератури о тероризму, поготово у домаћој литератури, није занемарљив. У питању су не само грешке у тезама и закључцима у односу на садржинска правила мишљења, већ и ло-

¹ Sinclair, A.: *Anatomy of Terror*, London, Macmilan, 2003.

гичке грешке у односу на искуствене чињенице типа *non sequitur*. Те грешке указују на склоност трпања под окриље тероризма свега и свачега, било из незнања или из површности, што је са становишта науке недопустиво.

Зилоти

У немалом броју књига о тероризму аутори као да преписују један од другог погрешан историјат тероризма као појаве.

На пример, обично се сматра да су први терористи били *зилоти*, односно (како их понеко зове) зелоти. Најнакарадније је називати их zealотима,² мада наилазимо и на не мање погрешну ознаку злоти. Нажалост, ти примери потичу из наше новије литературе на тему тероризма, која није преобимна па их није тешко пронаћи.

Ко су били зилоти и шта та реч уопште значи? Грчка реч *zelotes* изворно означава некога ко је претерано ревностан у нечему. Такође, може да значи супарник, поборник, следбеник, фанатик (у питањима вере). Они који се у својим делима питају – откуда то да се грчка реч користи за означавање побуњеника у Јудеји треба да се подсети да су пре Римљана Јудејом владали Грци. Тачније, грчка доминација јеврејским државно-политичким и изворним етничким просторима започиње од освајања Александра Македонског 332. године пре нове ере и траје све до 140. пре нове ере. Грчка владавина је донела са собом и одговарајуће грчке термине који су остали да живе и на тим просторима и не само у латинском језику, којим ће се служити потоњи хроничари, већ и у јеврејском црквеном језику. На пример, реч синагога, такође је грчког порекла. У свом модерном световном значењу термин зилот употребљава се за означавање некога ко се бескомпромисно и са пожртвовањем бори за радикалне промене.

Треба напоменути да се и у савременој српској теолошкој мисли израз зилот често користи у двојакој конотацији. У позитивној, да се њиме означи ревносни у вери – „ревнитељи“, а у негативној да се означи „растурачи вере“. Наиме, тим изразом себе данас означавају поборници Старог календара, тзв. „Старокалендарци“ у Грчкој и Србији, које етаблирани кругови Српске православне цркве сматрају „расколницима“ и „секташима“.³ Термин је мењао своје значење кроз историју и у различитим просторима и приликама добијао је специфичну конотацију.

² Зато што се у том случају (нарочито тако написано ћирилицом!) изговара на српском оно што до словце пише (али тако се и не изговара!) на енглеском, што свакако не спада у правила ни писања ни изговора у српском језику, већ у елементарно непознавање како својег, тако и страних језика. Но, нашим „експертима“ за тероризам који објављују и књиге на ту тему ни такве грешке нису стране.

³ Видети нпр. епископ Атанасије: *Заблуде расколника тзв. „Старокалендараца“*, Београд, 2004.

Све до првог века нове ере термин зилот није имао никакву световну конотацију. Њиме су искључиво били означавани преревносни верници. У првом веку нове ере тим термином били су означавани борци за слободу јеврејског народа на простору данашњег Израела, који се тада налазио под римском влашћу. Везивање тог израза за јеврејске устанике дошло је стога што су устанак започели и предводили фарисеји. Фарисеји су били јеврејска верска секта која се толико истицала вањском побожношћу и строгим одржавањем обреда, да су од осталих били називани „одвојени“ (сам израз фарисеј значи управо то на арамејском језику и зацело долази из њега). Због своје верске ревности, а не због ревности у вршењу насиља називани су зилотима, што на старогрчком значи исто – ревносни у вери. Иначе, због претеране побожности изазивали су сумњу осталих верника да су лицемерни па је израз фарисеј с временом постао (и до данас остао) погрдан и означава лицемера. Израз зилот је пак опстао у релативно изворном значењу, нарочито када се употребљава у општем смислу.

Повод за устанак није била тек начелна жеља за отпором терору окупатора, већ и одбијање да се плаћају порези, јер је вера налагала фарисејима да плаћају порез само у форми прилога за храм.⁴ Као најватренији верници – зилоти, фарисеји су сасвим природно били и најватреније патриоте, они су чинили иницијално и акционо језгро устанка. Тај старојеврејски покрет своју борбу за ослобођење од римске власти водио је од 66. до 73. године нове ере, за време Неронове владавине. Њихов устанак је започео у Јерусалиму таквом жестином и масовношћу да је Гесије, римски прокуратор Јудеје морао да се повуче из града са целокупном војском. Устанак се брзо разбуктао па су многи јеврејски градови прешли у руке устаника. Римске трупе у Јудеји, уз римска војна појачања из Сирије, нису могле да надјачају устаничке снаге. Устанак зилота је тек успео да сломи војсковођа, а по Нероновој смрти и император, Веспазијан. Његов син Тит, уз помоћ искусних трупа (педесет хиљада људи, доведених из Рима), угушио је тај устанак.⁵ Устаници су пружали тако огорчен отпор да су вештим римским ратницима требале године да освоје велике градове – упоришта зилота, као што су Тарихеја, Гуш Халав и Гамала. У респектабилној литератури се наводи да је за време владавине Тита, само током опсаде Јерусалима, шест стотина хиљада људи изгубило живот.⁶ Пад Јерусалима, у августу 70. године нове ере, означава почетак краја борбе зилота. Тит је уништио Храм, протерао много Јевреја и, до 73. нове ере, освојио три преостала града – упоришта зилота – Херодион, Мацхерус и Масаду. Био је то претпоследњи велики

⁴ Према Флавиусу, парола устаника је била „Нема бога до Бога, нема другог пореза до пореза за Храм“.

⁵ Fojthvanger, L.: *Judejski rat*, Svjetlost, Sarajevo, 1961.

⁶ Жозеф де Местр: „О насилном уништавању људске врсте“ у: *Списи о револуцији*, Уметничко друштво Градац, 2001, стр. 91.

устанак Јевреја против туђинске власти.⁷ У другом веку нове ере за време цара Хадријана, Јевреји ће још једном покушати да подигну устанак, а по његовом неуспеху уследио је интензиван терор Рима над Јеврејима који су се због тога почели масовно исељавати из Јудеје. Хадријан је тада, 135. године нове ере, Јудеји чак променио име у Палестина, а на месту разореног Јерусалима подигао нови град – *Alia Capicola*, како би затро не само сваки бунт, већ и јеврејски народ и државу, па и свако сећање на њу.

То што су јеврејски зилоти били борци за слободу није оно што скида са њих етикету терориста, једнако као што им је и не намеће. Борба за слободу је само циљ, који себи може поставити било ко, па и једна терористичка организација. Исто тако ни метод изненадних напада зилота, исте не може квалификовати као терористе. Како би иначе слабији нападали јаче? И да ли су сви који нападају изненадно терористи? Жестина са којом су се борили за своје циљеве својство је и многих других ослободилачки оријентисаних организација и покрета у историји, као и данас. Уопште, тешко може да се закључи зашто би те зилоте било оправдано сматрати терористима. Из расположивих података се види да су они нападали и цивиле, али пре свега богате сународнике који су сарађивали са Римљанима, што је пре одлика ослободилачких покрета, него терористичких организација. То што су за отете богате сународнике тражили новац не спада у најбитније одлике тероризма. Терористи такође киднапују, али за ослобађање талаца траже пре свега испуњење својих политичких захтева, а не само новац, а понекад уопште и није реч о новцу. Треба разумети и то да су насилне акције зилота настале као реакција на терор римских власти, а не из чистог мира. Није ни чудо ако се имају на уму Тацитове оцене о генералној стратегији тадашњих римских окупационих власти, која је без сумње примењивана и у Јудеји: „заклати, обесити, запалити и разапети“. У питању је био *устанак*, чак рат, како га већ у свом седмотомном делу *Историја јудејског рата*,⁸ назива римски историчар и јеврејски пребег Јосиф Флавије (*Flavius Josephus*),⁹ дакле отворена побуна великог броја фарисеја и других Јевреја у Јудеји,¹⁰ а не деловање мале илегалне организације.

Њихове оружане акције биле су масовне. У правим биткама са римском војском ставили су под своју власт многе градове и утврђења, пре свега Јерусалим. У тим борбама зилоти су били немилосрдни, чак свирепи. Међутим, то није довољна карактеристика, а још мање усамљена ка-

⁷ Grant, Michael: *The Twelve Caesars*, Scribner's, New York, 1975.

⁸ Код нас је ово Флавијево дело објављено под насловом: *Јудејски рат*, Просвета, Београд, 1967. године.

⁹ На почетку устанка Јосиф Флавије је био јеврејски свештеник (*Yoseph ben Mataatyah*) и један од устаничких јеврејских команданата у Галилеји. Када је пришао Римљанима постао је хроничар устанка.

¹⁰ Видети: Gibbon, Edward: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Wordsworth Classics of World Literature, 1998 (са предговором Ентони Лентина и Брајана Нормана)

рактеристика препознавања њиховог делања као тероризма. И кад су Римљани довели велику војску, а акције зилота постале више препадне, него фронталне, оне су биле ближе појму данашње гериле, него тероризма. Из Гибонове књиге, *Историје успона и пада Римског царства*, која преко два века важи као веома респектабилан извор сазнања не само о Римљанима, већ и њиховим противницима,¹¹ као и из других високо научно вреднованих извора може јасно да се види да су зилоти поседовали територију, уживали јавну подршку већине становништва и јавно носили своје оружје и војне ознаке. Скривање оружја приликом препадних акција у насељеним местима ни тада није било ништа неуобичајено иако је изазивало гнев и страх нападнутих.

Једини, а тиме не и довољни елемент њихове акције који их појмовно приближава тероризму јесте то што је једна фракција зилота неке своје акције, углавном убиства Римљана, Јевреја колаборациониста, као и отмице богатих Јевреја, изводила на јавним местима у још неосвојеним градовима или пак, као почетак свеопште битке и пред публиком да би таквим гестом себи прибавила симпатије и прикључење осталих окупираних сународника.¹² Жестина њиховог напада на Римљане обично је инспирисала грађане тога места да се одмах спонтано прикључују њиховој акцији која је тако муњевито прерастала у општу побуну. Тешко је то изједначити с тероризмом. Инсурекције увек почињу дејством акционог језгра. То што су пак скривено носили своје кратке закривљене мачеве (*sica*) по којима су их звали сикари (*sicarii*), било је условљено потребом да се што више несметано приближе непријатељу како би напад извели што ефикасније. Но, нити је то искључиво одлика терористичког напада, нити је то био стални однос сикара према ношењу оружја – јер су сикари крили оружје само у таквим приликама. У свим осталим приликама носили су га јавно, поседовали су територију, утврђене градове, а такви напади им нису били главна активност, већ спорадична. Имали су релативно велике јединице и изводили су релативно велике војне операције као што су дуготрајно заузимање и одбрана утврђених градова.

У случају стриктног означавања јеврејских устаника – зилота као првих терориста, па и сикара као терориста, ради се о произвољној, мада поприлично распрострањеној, употреби термина тероризам. Реч је о широком народном устанку, у оквиру којег су поједине мање групе устаника понекад спроводиле изузетно бруталне препаде, изазивајући ужас код римских освајача, а не о тероризму. Није сваки ужас изазван насиљем доказ постојања тероризма. Изненадност напада и бруталност који ужасавају нападнуте, својства су многих других облика употребе силе.

¹¹ Гибоново монументално дело први пут објављено је још 1776, тачније од 1776. до 1788. године.

¹² Видети: Laqueur, Walter: *Terrorism*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1977.

Таги

Типичан пример произвољне и сензационалистичке употребе термина тероризам за означавање неадекватне појаве јесте називање припадника насилничке хиндуистичке секте *таги* из седмог века нове ере терористима, само зато што су припадници те верске секте вековима практично били комбинација друмских разбојника и верских фанатика. Они су сурово поступали са заробљеним жртвама које су давили и масакрирали у част богиње Кали и тиме нашироко и надалеко изазивали ужас.

На основу анализе деловања тага, које пружају изванредни британски извори¹³ добија се исцрпан и поуздан увид не само у њихове ритуалне радње, обичаје, начин живота и садржај моралног кодекса, већ и у њихове криминалне активности.

Главно занимање тага вековима било је (и остало) друмско разбојништво. Једини посао им је био да пресећу путнике по друмовима, удаве их специјалном дугачком марамом (*rumal*) и потом опљачкају. Таги никада нису остављали у животу сведоке својих злочина који су уливали страх обичном свету, а код путника већ њихово помињање изазивало је панику пред свако њихово путовање, нимало питомом Индијом. Убијене жртве би ритуално раскомадали и унаказили да се нису могле идентификовати ако би уопште икада и били нађени њихови остаци. Живели су од плена. Богињи Кали су даривали живот жртве коју им је послала, а за себе су задржавали новац и драгоцености. Сакралне боје су им биле жута и бела. Нису тежили икаквом публицитету или слању порука владајућим круговима. Према свакој власти су били крајње индиферентни. Представнике владе нису нападали, а разбојништва нису чинили у градовима, већ на путевима у дивљини. Култ богиње Кали подразумева ритуално мрцварење и дављење жртве у присуству других чланова секте, па и у присуству старије мушке деце, али не и у присуству публике. У првим вековима свог постојања деловали су у малим групама, понекад, од свега три члана. С временом, како је чланство у култу таги постајало заправо уносна професија која је обезбеђивала прилично удобан живот, а с обзиром на непостојање развијене индијске војске и полиције, и сасвим безбедан живот члановима секте, таги су се не само умножили, већ су почели да све више постају обични разбојници. Полако су напуштали култне радње које су их прославили по злу и задовољавали су се пуким убиством. Више није било ритуалног комадања и мрцварења жртве. Приврженост богињи Кали узмицала је пред новцем, који је бивао све важнији припадницима секте. У редове тага почели су притицати муслимани у огромном броју којих је, додуше, било и раније у плљачкашким походима тага, али који су се тада, док су били мањина међу таги-ма, покоравали култу богиње Кали у потпуности, неретко је идентификујући са

¹³ Видети на пример: Sleeman, W.H.: *A Journey through the Kingdom of Oude in 1849–50*, ed. P.D. Reeves, Cambridge, 1971, као и Tuher, F.I.S.: *The Yellow Scarf: Life of Thuggee Sleeman*, London, 1961.

Мухамедовом ћерком Фатимом. Таги су увек били верски толерантни, чак и у временима када су у Индији беснели ратови између хиндуса и муслимана. Та толеранција је остала, али је почела да бива фактор слабљења култа богиње Кали у условима постојања муслиманске већине међу тагима. Оно што се и даље одржало и што их је чинило тагима било је обавезно убиство жртве спојено са пљачком. Када су ипак, руковођени брзином и сигурношћу, таги почели остављати сведоке у животу, култ је почео да се вртоглавом брзином дегенерише у световни свирепи бандитизам. Уз то, преживели су постајали драгоцени сведоци на суђењима тагима, сведоци који су судовима недостајали вековима. Дошло је до ерозије морала у редовима тага и све већи број њих постају издајници своје сабраће у замену за живот и слободу. Њихова сведочења чине историју за себе. Забележено је да је судија прекинуо једног од сведока – покајника када се детаљно присетио и хиљадитог убиства којем је присуствовао, што је заправо значило да је у свим равноправно учествовао.

Како се повећавао број путника који су (из разлога сигурности) путовали заједно, повећавале су се и Кали-банде. Када је 1831. ухапшен вођа тага *Feringheea*, управо је он са својом групом извршио злочин у којем је убијено стотину мушкараца и пет жена. Ипак је пуштен на слободу, јер је пристао да буде доушник британским властима. Економски (и други) интереси Велике Британије у Индији захтевали су сигурнији проток роба и људи. Иако нису нападали Енглезе таги су били фактор сметње за слободнију трговину. Британски притисак на индијске локалне власти да се обрачунају са тагима ради општег просперитета земље повремено је давао резултате. Иако често корумпирани од тага и зато индиферентни према њиховим злочинима, индијске локалне власти су понекад сурово поступале са ухваћеним тагима (за казну, одсецали су им руке и носеве или су их узидавали живе у бедеме и стубове храмова да би служили као опомена другима и били доказ ефикасности власти. То, наравно, отвара питање чије је насиље заправо било ужасније, индијских окултних разбојника тага или индијских власти?

Крај 19. века јесте, уједно, и крај тага. Масовна хапшења су учинила своје. Страхујући да се култ не одржи помоћу традиције наслеђивања култа, Британци су мушку децу из таги-породица упућивали на бесплатно школовање у градове како би постали занатлије. Међутим, то је наишло на отпор Таги-породица које су сматрале да су им деца тиме деградирана. Очито је, још увек, у Индији престижније било бити таги, него занатлија.

Британски извештаји из Индије у 19. веку детаљно обрађују порекло и распрострањеност припадника секте таги и дају прилично реалистичне прогнозе о перспективи њеног опстанка.

Иако таги нису посебна етничка група, већина чланова секте таги води порекло од персијског племена Сагарти, о којима извештава још Херодот, наводећи да им је уз кратки бодеж главно оружје омча од коже. Претпоставља се да су у осмом веку дошли у Индију, у оквиру неког од покушаја муслиманске експанзије.

Из тог периода остале су у Индији сачуване пећинске слике и резбарије које приказују сцене ритуалног убиства које изводе таги. Историјски извори потврђују да је култ таги вековима био веома распрострањен у Индији. У персијским документима се наводи да је 1290. године око хиљаду тага ухапшено у Делхију и да је била грешка што су милошћу владара ослобођени, јер су после тога терорисали Бенгал. Исто тако, може да се нађе податак да је у 16. веку владар Акбар затворио пет стотина тага. О тагима има података и у делима француских и енглеских путописаца који су током 18. и 19. века посетили Индију. Сви подаци се слажу у једном – у питању су опасни друмски разбојници, који увек убијају опљачкане, али без икаквих политичких мотива. Британски извори из тог времена наводе да таги избегавају да нападају странце, посебно Енглезе, из страха од репресалија. Међутим, таги су увек били и остали мора за домаће путнике чије су животе и имовину свакодневно угрожавали, посебно на Југу и Северу Индије.

Реч таг (*thug*) на хинду језику значи опасан варалица, спреман и да убије. Израз се користи претежно на северу Индије, док се на југу Индије таги називају *фансигари*, зато што *фанси* на хинду језику значи омча, која је главно оружје тага.

Очигледно је да се не ради о политички мотивисаном насиљу, јер се индијски израз *Thuggee*, одомаћио и у енглеском језику за означавање друмских разбојника – убица, уосталом као и новији израз *thug*, који означава силеџију, кољача, али не и терористу, нити политички мотивисаног насилника.

Уопште није јасно због чега би таги могли бити именовани као терористи сем ако се не мисли да је довољно за идентификацију једне појаве као тероризма то што помен нечијег имена или злодела изазивају велики страх код других људи. Према том критеријуму онда би и ликови попут Дракуле и њему слични могли бити проглашени за терористичке вође. Таги су, током свога постојања, побили на стотине хиљада људи, али не из политичких разлога – већ као специфична секта која је тиме приносила жртву својој богињи. Таги нису имали никакве политичке циљеве нити икакве политичке амбиције. Чак нису нападали представнике власти.¹⁴ Они јесу терорисали путнике, али видели смо да је сам чин терорисања још увек далеко од тероризма као много комплексније појаве. У питању је верско и криминално насиље, а не и политичко. Самим тим насиље тага није тероризам који је увек, ма где да се десио и ма када да се десио, облик политичког насиља.

Асасини

Још једна верска секта назива се терористичком организацијом. Реч је заправо о огранку муслиманске шиитске секте *исмаилита* која у арапском калифату егзистира од половине осмог века.¹⁵ Њу је, на просторима од

¹⁴ Laquer, Walter: *A history of Terrorism*, New Brunswick, NJ; London, Transaction, 2001.

¹⁵ Види – Смирнов, Н. А.: *Мусулманское сектанство*, Москва, 1930.

Персије до Леванта, након верског раскола крајем једанаестог и почетком дванаестог века осмислио и на веома специфичан начин популарисао верски учитељ, песник и научник *Hasan ibn el Sabbah* (1034 –1124).¹⁶ Он је засновао у етничкој групи Низари милитантни огранак исмаилита којим је руководио до смрти, а који је због својих метода деловања данас познат под називом асасини. Колико је познато Низари су били једина етничка групација која је масовно прихватила то учење, тако да је то била уједно и нека врста племенске религије. Отуда је грешка поистовећивање свих Персијанаца, као и свих исмаилита са асасинима, тим пре што је ибн Сабах заснивајући свој неоисмаилизам унео низ значајних измена у дотадашње исмаилитско учење, пре свега пренагласивши шиитску доктрину послушности и важност хијерархије до граница обожавања себе као имама.

Француски етимолошки правописи као и енглески, наводе да је реч асасин (*assassin*), која у оба језика значи атентатор, помагач у убиству из заседе, мучки убица;¹⁷ заправо продукт народне етимологије у којој је извршено једначење поступака припадника исмаилитске секте, тачније убистава која су они вршили као ноторни уживаоци хашиша, и стања скоро непрекидне опијености у којем су се налазили. Тако је реч убица или асасин изведена из арапске речи *hashishiyyun*, што значи уживалац хашиша.

Та секта спада у најбоље организоване радикалне секте¹⁸ свога времена и својих простора. Прве значајније вести о Сабаховим исмаилитима и њиховом вођи донео је са својих путовања Марко Поло, а крсташи, нарочито темплари су их у својим записима, и поред повремених сукоба са њима који су чак резултирали и убиством крсташког заповедника Јерусалима, овенчали ореолом – не само великих ратника већ и савезника хришћана.

Хашиш се у употреби на Блиском и Средњем истоку јавио око хиљадите године, управо на тлу садашњег Ирана, односно некадашње Персије и као опијат брзо распрострањено међу имућнијим муслиманским живљем, вероватно као замена за забрањени алкохол. Путописци су, на том подручју, забележили разноврсне начине употребе хашиша, почев од жвакања у форми смоласте масе, конзумирања као пића од изрибаних листића биљке у време цвата, а далеко највише – пушења комадића хашиша измешаних са дуваном. Међутим, иако се код неких народа и њихових религијских група, пре свега у јужној и средњој Африци, хашиш користи у обредне сврхе, то код муслимана Оријента није случај. Заправо, Сабахови исмаилити и јесу добили од осталих муслимана свој надимак хашишини због употребе дроге за време обреда и живота у заједници, а не због убистава која су чинили.

¹⁶ Види – Hodgson, G.S.: *The Order of Assassins*, Hag, 1955.

¹⁷ Како различите друштвене и историјске околности доводе до различитих варијанти исказивања народне етимологије показује и то што у Босни и Херцеговини, реч асасин значи ноћобдија, ноћни чувар.

¹⁸ Види о томе: Lewis, Bernard: *The Assassins: A Radical Sect in Islam*, London, Al Saqi Books, 1979.

Време појаве хашиша је, такорећи, и време у којем Хасан ибн Сабах запоочиће са својим наумом да створи секту која би уједно била и војна организација, а служила би остварењу његових војно-политичких амбиција, а не само верских. Важан инструмент за остварење својих циљева нашао је у конзумирању хашиша, тада још скупој и не свима доступној забави моћника. Године 1090. повукао се у планине (на северозападу Ирана), у тврђаву Аламут која се налазила у провинцији Рудбар, а обухватала је планинске венце јужно од Каспијског мора. Поред тога што је саградио низ планинских утврђења у којима се живело крајње аскетски, он је одмах уз своју тврђаву саградио и велелепни огромни врт у пространој долини, који је од спољног света био строго изолован високим зидовима и крволочним чуварима – то је била реалистична имитација муслиманске верзије раја. У тој долини благостања, иако изграђени људском руком, текли су потоци меда и млека, а изгледа и вина. Најбољи свирачи и певачи и заводљиве лепотице, без ограничења, забављали су малобројне којима би се посрећило да уђу у Сабахов рај.

У рајске вртове имали су приступ само чланови његове секте. Заузврат, пружали су свом лидеру безграничну оданост о којој се и данас на Блиском Истоку испредају легенде. Наређења Хасана ибн Сабаха извршавали су исмаилити без поговора, без обзира на то да ли им је наређивао да, на његов миг, без разлога скоче у смрт са највиших кула његове тврђаве или да убију некога ко му се није допадао. Њихова спремност да лако умру ради извршења повереног им задатка уливала је страх у кости његових непријатеља, па су остали шеици у његовом окружењу избегавали да му се замерају. Тако се распростирањем страха и мита о њему ширио утицај ибн Сабаха те је он ускоро располагао и знатном војском и територијом. Као свој главни војни, политички, али и верски циљ поставио је презимање Багдада и калифата у своје руке – убрзо је покорио све суседне регионе.

Сачувани подаци о животу Хасана ибн Сабаха показују да је и сам био склон фанатизму којим је индоктринирао своје следбенике. Забележено је, да је за више од тридесет година живота у својој тврђави из ње изашао само два пута, и да се још два пута појавио на њеном крову. Свој аскетизам и изолованост поставио је као кредо секте. Кад он није напуштао тврђаву, како би смели други. Освајао је само планинске врхове и на њима правио војна утврђења, што је асоцирало на његову одвојеност и уздигнутост од осталог света, али је свој приватни рај изградио у долини. Полазио је од чињенице да свака страст тежи да се одмах задовољи, те је сматрао да се никад његова жеља (кроз коју говори Бог) не сме одлагати, а понајмање убиство непријатеља – јер он је, заправо, Божји непријатељ. Чиста вера подразумева, по Сабаху, стално и темељно чишћење сваке врсте, пре свега редова своје секте. Вођен тим принципом, за пример, убио је два своја сина. Спроводио је сурово и систематско насиље над сунитима, свеједно, да ли су били у питању Турци Селџуци или Персијанци. Хијерархија његовог огранка

исмаилита подразумевала је пет позиција: *da'i*, или врховног старешину, затим *da'is*, *rafiqs*, *lasiqs* и на крају *fidais* који су изводили убиства, а што је и реч од које је изведен савремени арапски израз федајин („онај који жртвује свој живот“). Избор атентатора су вршила тројица мајстора који су били одговорни како за његову обуку, тако и за учвршћивање његове спремности да за Сабаха положи живот.

Међутим, оно мало поузданих извора показује да тајна бескрајне оданости његових следбеника није била заснована тек на фанатизму или уверности у исправност његовог верског концепта. Поступак иницијације чланова потврђује да је заправо реч о наркосекти. Новопримљеним члановима се у моменту иницијације уз вино давала и велика количина дроге. Када би омамљени заспали преношени су у рајске вртове где им је данима било омогућено неслућено уживање, тим пре што су будући чланови секте у име добротности бирали из редова робова, сирочади или крајње сиротиње. Све време боравка у вртovima обилато су уживали дрогу о чему су се старали виши чиновници у хијерхији секте, што указује да је циљ био учинити брзо новопримљеног члана секте потпуним зависником од дроге, или данашњим језиком речено наркоманом. Након тога излазили би у обичан живот стражара (на планинским утврђењима) или припадника његових јединица. Ти млади, необразовани и прстодушни људи непрекидно су уверавани да су били у правом рају и да само њихов вођа има чудесну моћ да их уведе у рај и изведе из њега. А вођа је тражио од њих апсолутну послушност. Разумљиво је да су исмаилити – као и сви наркомани без дроге били спремни да ураде све да би дошли до ње, а поготово како би се вратили у „рај“ где је поред дроге и прелепих жена у изобилју било и сваког другог ужитка. Чак и ако нису веровали да је у питању прави рај, та чињеница ништа није мењала. У њиховим опскурним животима проживљено задовољство постајало је циљ до којег се поново морало стићи по сваку цену.

Речи Марка Пола сведоче да су исмаилити „ма где да су били, чинили све што им је наређено. Није се догодило да неко побегне ако Шеик са планине пожели његову смрт“.¹⁹

Где би бежали? У ропство и сиромаштво из којих су уздигнути у моћнике, од којих су сви дрхтали? Да ли се могло, у тим временима, побећи од освете за издају. Сабахова рука је била веома дуга, а свет је изгледао тако мален у њиховим очима. И надасве, награда коју су већ добили унапред, због које су, како им је стално објашњавано, имали не само огромну моралну обавезу према Шеику, него и која их увек поново чека кад год га послушају. А тек колика би била мука остати без дроге, без новца, без престижа и без моћног братства. На то све је надлазила реална процена

¹⁹ Према: Sinclair, A.: *The Sword and the Grail*, London, 1993 i Sinclair, A.: *Anatomy of Terror*, London, Macmillan, 2003.

о опасности, од свих оних које су током служења „Шеику са планине“ мучили, пљачкали, убијали им ближње и разарали им поседе. Шеик је мудро гледао да новопримљени чланови што пре огрезну у злочине како им не би било повратка. Избор се сводио само на једну могућност, а када нема више могућности избора, нема ни слободе. Вешто коришћење илузије и религијског уверења да преданост у борби води у рај, подстицало је те младиће на херојска или злочиначка дела – свеједно. Ако преживе на задатку који је обично био убијање неког од Сабахових противника на јавном месту ради опомене другима, убице је чекало задовољство у Сабаховом рају, ако пак погину, чекало их је сходно исламу задовољство у правом рају. Целокупна Сабахова доктрина састојала се у изграђивању и спровођењу те чудовишне манипулације људском чежњом за рајем и задовољством у њему. Паклени хедонистички концепт се, за сваки случај, заснивао на зависности од дроге. Како одолети рајским задовољствима и како живети без дроге – два су питања на које млади исмаилити нису имали друге одговоре, сем оних које је пред њих, у форми њихових самоубилачких задатака, стављао Хасан ибн Сабах.

Ипак, сводити све на пуку манипулацију кад су у питању ибн Сабах и његови асасини не би било исправно. Манипулација дрогом не би била могућа да није било вере, тачније специфичне интерпретације муслиманске вере коју је проповедао ибн Сабах. Слава фанатичних убица (што је с обзиром на важност њихових жртава окружених бројним телохранитељима, најчешће истовремено значило и самоубица), која их је пратила, утирала је Сабаху пут ка моћи. Било је то време када је дрога још била скупа и нераспрострањена, или бар не толико распрострањена колико вера у рај.

Овде је потребно раскрстити са површним уверењем да су Сабахови исмаилити своје убилачке акције изводили под утицајем дроге, односно да су бесно убијали жртву зато што су били дрогирани. Не дрога, већ осујећеност је оно што изазива бес. А незадовољство је постојало ако нису више добијали дрогу. Поред тога, њихова верска исмаилитска обука представљала је неку врсту непрекидног прања мозга. Све што би научили на једном степену свог верског уздизања морали су да пониште и забораве на следећем, сходно принципу њихове секте да „ништа није истинито и зато је све допуштено“. За исмаилите, подржане дрогом у тој вери, цео живот је био једна бескрајна илузија где су се преплитали прави и земаљски рај, добро и зло, живот и смрт.

Исмаилити су иначе веровали да су Божје мисли познате само седморици пророка: Адаму, Ноју, Авраму, Мојсију, Христу, Мухамеду и имаму Исмаилу. Они су по степену сазнања били одмах до Бога, а осталима је предстојао непрекидан пут трновитог успињања до Универзалног знања. Најважнија тајна јеретичке исмаилитске секте коју је требало досећи била је да су добро и зло једно те исто, те да су отуда и рај и пакао једно те исто место, а да је највећа врлина подвргавање вољи старешине зато што он зна више

и ближи је Богу. Такав поглед на земаљско и божје царство, иначе крајње стран изворном исламу, подразумевао је морални кодекс који је одобравао свако дело по вољи старешине, разуме се и – убиство. Због великог одступања од владајуће исламске доктрине тога времена, сваки новопримљени члан је не само приман тајно, већ је и полагао заклетву на апсолутну верност и послушност и давао завет ћутања какав и данас имају езотеричне организације, наравно без истих консеквенци за прекршај завета.

Да је Хасан ибн Сабах био сасвим практичан човек види се и из чињенице што је, у свом времену и на далеко ширем простору од оног којим је господарио, потпуно контролисао трговину дрогом и рекетирао караване обичних трговаца. У томе су му и те како вредела његова планинска утврђења и његови бескрајно одани, ћутљиви и опаки следбеници. Успео је да влада више страхом, него директним насиљем. То показују подаци да није морао пљачкати караване, већ су му трговци и околни феудалци сами доносили рекет „на ноге“. Отуда је његова владавина можда више пример суптилне страховладе, него тероризма.

То што је убијао непријатеље било је за средњи век уобичајен начин доношења према противнику – није било уобичајено како их је убијао, када и где. Асасини су по правилу убијали петком, усред џамије, у току молитве Алаху, оне које је Сабах осудио на смрт што је био чин тешког оскрнављења и храма и обреда, али и израз његове апсолутне моћи. Средство извршења убиства, по правилу, био је нож ради сигурности постизања успеха. То што би телесна гарда убијеног моћника, по правилу, искасапила асасина – Сабаха се није дотичало. Он је тиме постизао све оно што је желео – бруталну елиминацију важног противника, ужас у срцима осталих опонената и дивљење масе, што се као резултат стапало у страхопоштовање, енорман публицитет за оно време и његов статус недодирљивог моћника. У највеће успехе асасина, иначе, убраја се убиство великог везира Низама ел Мулка, односно везира од Триполија, као и хришћанског краља Јерусалима – крсташа.²⁰ У вези с тим, нису сачувани подаци о броју убијених моћника – број убијених је огроман и за она времена. Сабах је у свом учењу изградио религијско оправдање за убиства „не-праведника“, као и „слуга не-праведника“.²¹ Пошто је „не-праведника“ било много, а убијање је било одређено као „света дужност“, Сабах је стално изрицао казне. Убити сваки дан значи сваки дан бити праведан, било је Сабахово гесло. Такав ритам атентата и политичких убиства подсећа само на ритам терора као државног насиља. Тероризам то не може. Нема сумње да је Сабах схватао оно што ће касније бити мисао водиља свих режима терора. Страх је ефикасан једино ако је велики и ако је сталан.

²⁰ Видети – Laquer, Walter: *A History of Terrorism*, New Brunswick, NJ; London, Transaction, 2001.

²¹ Према: Wilkinson, Paul: *Terorizmom protiv demokracije*, Goldenmarketing, Zagreb, 2002, str. 77.

Историја крсташких ратова бележи асасине као значајне чиниоце у тадашњим збивањима, рецимо у Сирији под старешинством Рашида ал дин Синана (1169–92). У борби против сунитских владара Сирије асасини су савезнике нашли чак и у крсташким витезовима темпларима. И не само то. Постоји много чињеница које указују на то да је темпларски мистични ред преузео од асасина – од хијерархијског устројства до елемената чина иницијације.²²

Колико далеко може ићи фанатизам и секташтво не потврђују можда сва убиства асасина колико један њихов гест. Као ватрени шиити и главни борци против сунита асасини су тако тешко доживели пропаст шиитског калифата у Египту 1169. године да су понудили темпларима да колективно пређу у хришћанство. Но темплари су убили посланика асасина у повратку чиме је завршена ера сарадње два ратничка реда.

Асасине, односно новоисмаилите, као војну и политичку организацију потпуно су разбили (1256) и скоро затрли Монголи (спаливши, том приликом, свете исмаилитске књиге), а у Сирији египатски султан Баибарс I (1272). Отада им се губи траг. Исмаилити постоје и данас на тлу Индије, али они нису настављачи оне верско-идеолошке опције коју су заступали асасини.

На основу свега изложеног може да се закључи да као добро организована власт на широкој територији коју су поседовали, ни асасини свакако нису терористи у смислу савременог значења те речи, али да су од свих примера који се уобичавају наводити као „први терористи“ свакако најближи томе. Иако је њихово насиље било уперено против људи на власти, они нису терористи из простог разлога што је њихов вођа и сам био на власти, а они су чинили део његовог апарата власти, те је и њихово насиље у крајњем било насиље једне осигане и фанатизмом задојене власти, али у крајњем ипак сасвим формализоване власти која је поседовала не само своју територију, већ и градове и утврђења, и чинила признати део феудалног система и режима свог простора. Асасини су заправо вршили атентате за рачун своје власти, тачније за свога господара, што није ништа непознато у историји. Оно што их разликује од других атентатора није ни то што су били верски мистици, јер историја бележи и такве примере. Такође, ни убиство под утицајем опијата не би било оригинално да није било осмишљено као трајно и *системско насиље*. Стога, ако и нису били први терористи, асасини се свакако могу означити као *зачетници* потпуно оформљеног, и систематски осмишљеног и спровођеног, индукованог *самоубилачког метода политичке борбе*.

²² Видети – Sinclair, A.: *The Sword and the Grail*, London, 1993 i Sinclair, A.: *Anatomy of Terror*, London, Macmillan, 2003.

Закључак

На питања ко су биле претече тероризма, по чему су се истицали, када су се појавили, као и у којој мери је ко био претеча тероризма, може се дати генерализовани одговор. Многе савремене друштвене појаве, а тиме и политичке имају своја праобличја у току историјског развоја човечанства. Тероризам као релативно скоро оформљена појава има своје појавне корене. Неки од елемената, садржаја појма тероризам, свакако су постојали и у најстаријим политичким временима. Политичко убиство, атентат, напад на владара и поредак ради остварења екстремних политичких циљева, изазивање страха насиљем, спектакуларност напада којим се оспорава апсолутна моћ поретка, добро су знане појаве у историји. Но, ниједна од њих, па ни збир њих неколико, није довољан садржајни скуп за одређење неког од тих догађања као тероризма. На пример, није сваки атентат, а још је мање свако политичко убиство терористички акт. На пример, у античким временима убиство је било најчешћи облик смене власти. Дугачка је и листа римских императора који су, пре Јулија Цезара и после њега, завршили слично као он.

Олако „препознавање“ разних појава политичког насиља у историји као тероризма јесте додатно олакшано непостојањем једне општеприхваћене дефиниције тероризма. Кључно је питање шта уопште они који у историји налазе непрекидан ланац терористичких збивања заправо подразумевају под тероризмом. Није чудо да се обично испостави да је таквима не само историјат, већ и дефиниција тероризма зачуђујуће неадекватна, односно нетачна. Међутим, ако се научници већ тешко слажу око чињенице шта јесте тероризам, онда је за утеху то што се далеко лакше слажу око чињенице шта тероризам није.

Анализирани примери су само део предисторије тероризма и, као такви, они се могу сврстати у његове појавне корене, али се не могу сами означавати као истински тероризам. У првом случају, кад је реч о насиљу зилота – реч је о инсурекцији, у другом, када је реч о тагима – реч је о деловању верске секте која се обилато служи насиљем у својим ритуалима. Ни једно ни друго, заправо, није тероризам. Но, у историјату политичког насиља као саставном делу историје људског рода има много елемената који такође чине тероризам, и самим тим претходе њему као савременој појави. Понешто од елемената тероризма (у два од три анализирана примера – зилота и асасина), као тактика застрашивања убијањем противника на јавним местима, чини чак и важан саставни део садржаја појма тероризма као савременог феномена, зато те појаве не треба ни одбацити уколико се презентирају на прави начин и уколико им се даје прави смисао у функцији увода у објашњење настанка тероризма као савременог политичког феномена.

Напорно трагање и претурање по историјским примерима политичког насиља како би се изнашао тероризам у не само античким, већ и у предмо-

дерним временима, није до сада дало велике научне резултате, поготову не у смислу потврде да је тероризам феномен који постоји „од када постоји и политика“. Оно што се данас назива тероризмом, према свим до сада мериторним истраживањима и утврђеним чињеницама, заправо постоји тек од 19. века. Чак је и сам термин тероризам скован пре дефинитивног уобличења тероризма као посебне политичке појаве. Њиме су прво означавани прави и имитативни револуционарни терор и неки други, сродни облици политичког насиља, па тек онда оно што данас називамо тероризмом. Зато је у разумљивој истраживачкој жудњи да се свему па и тероризму утврди почетак, потребно бити више него опрезан да се не би отишло у импровизацију и површност.

Литература

1. Епископ Атанасије: Заблуде расколника тзв. „Старокалендараца“, Београд, 2004.
2. Фојтхвангер, Л.: Јудејски рат, Свјетлост, Сарајево, 1961.
3. Gibbon, Edward: The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, Wordsworth Classics of World Literature, 1998.
4. Grant, Michael: The Twelve Caesars, Scribner's, New York, 1975.
5. Hodgson, G.S.: The Order of Assassins, Hag, 1955.
6. Lewis, Bernard: The Assassins: A Radical Sect in Islam, London, Al Saqi Books, 1979.
7. Sinclair, A.: Anatomy of Terror, London, Macmilan, 2003.
8. Sinclair, A.: The Sword and the Grail, London, 1993.
9. Sleeman, W.H.: A Journey through the Kingdom of Oude in 1849–50, ed. P.D. Reeves, Cambridge, 1971.
10. Tuher, F.I.S.: The Yellow Scarf: Life of Thuggee Sleeman, London, 1961.
11. Laqueur, Walter: Terrorism, London: Weidenfeld & Nicolson, 1977.
12. Wilkinson, Paul: Terorizmom protiv demokracije, Goldenmarketing, Zagreb, 2002.
13. Жозеф де Местр: „О насилном уништавању људске врсте“ у: Списи о револуцији, Уметничко друштво Градац, 2001.
14. Смирнов, Н. А.: Мусулманское сектанство, Москва, 1930.

Датум пријема чланка: **25. 06. 2009.**

Датум прихватања чланка за објављивање: **12. 11. 2009.**